

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Case Study and Recognition of Illustrative Aspects of Kashan Carpet (Safa-
(vid and Qajar Period
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مطالعه و شناختِ موردی جنبه‌های تصویرسازانه فرش کاشان (دوره صفوی و قاجار)

آرزو باغ‌شخی^{۱*}، بهنام کامرانی^۲، مجید نیکویی^۳، میلاد باغ‌شخی^۴

۱. کارشناس ارشد تصویرسازی، دانشگاه هنر تهران، ایران.
۲. استادیار، گروه نقاشی دانشگاه هنر تهران، ایران.
۳. عضو هیئت علمی گروه فرش، دانشگاه هنر تهران، ایران.
۴. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه هنر تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۲۱ تاریخ اصلاح: ۹۸/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۰۲ تاریخ انتشار: ۹۹/۰۱/۰۱

چکیده

طراحان و بافندگان قالی‌های کاشان از مضامین مختلفی در خلق آثار خود استفاده کرده‌اند؛ برخی از این مضامین حوزه ادبیات دینی، ملی، بومی و ... را در برمی‌گیرد. هدف پژوهش حاضر، دستیابی به جنبه‌های تصویرسازانه نقوش به‌کاررفته در فرش‌های کاشان است. با توجه به روش آیکونوگرافی، سعی شده مفاهیم تصویری به‌کاررفته در این فرش به مخاطب منتقل شود. اغلب نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در فرش‌های کاشان با رنگ‌های مشابه طبیعت و به صورت تخت رنگ‌گذاری شده‌اند. در این میان پرسش‌هایی را می‌توان مطرح کرد و به آنها پاسخ داد؛ ۱. چه جنبه‌های تصویرسازانه‌ای در فرش کاشان موجود است؟ ۲. مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در به‌وجود آمدن نقوش به‌کاررفته در فرش کاشان عصر قاجار چیست؟ پژوهش حاضر از لحاظ هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و میدانی (گفت‌وگوی حضوری با متخصصان و کارشناسان) انجام پذیرفت. نتایج پژوهش نشان داد با نگاه به نقش‌های قالی‌ها، دو زیرمجموعه از نقش‌مایه‌ها قابل تفکیک از یکدیگرند؛ آنهایی که از طبیعت الهام گرفته‌اند و آنهایی که هندسی و تجریدی محض هستند؛ همچنین نشان داد هنر نگارگری بیشترین تأثیرگذاری را روی قالیچه‌ها داشته است؛ از جمله تأثیراتی که قالیچه‌های تصویری از هنر نگارگری گرفته‌اند، فضا سازی‌های غیرواقعی و مثالی را می‌توان نام برد با این تفاوت که در نقوش فرش، این ویژگی ساده‌سازی و خلاصه شده و گاه ترکیب‌بندی‌های آن تغییر کرده است.

واژگان کلیدی: قالی‌کاشان، نقش، تصویرسازی، صفوی، قاجار.

مقدمه

فرش کاشان در اعصار صفوی و قاجار مشخص خواهد شد، برخی نقوش فرش صرفاً جنبه تزئینی داشته و تعدادی هم ابداع بافنده از سویه نمادین آن بوده است، اما این بدین معنی نیست که نقوشی که بافته می‌شوند از اساس بی‌معنی بوده و اگر امروز هم از همان نقوش استفاده می‌شود، صرفاً به دلیل جنبه‌های زیبایی‌شناختی آنهاست. این نکته نیز قابل تعمق است که گاهی مشاهده شده بعد از پیدایش مفاهیم نمادین نقوشی خاص، در دوره‌های بعد تغییراتی در آنها اعمال شده که در راستای همان مفاهیم اصیل بوده و هنرمند متأخر خودآگاه یا

هنرهای سنتی هر قوم، نشانی از فرهنگ و پیشینه آن دارند و به فراموشی سپردن این هنرها، فقدان و ضعف هویت فرهنگی را به دنبال خواهد داشت. نقوش فرش در بیان اولیة تصویری، خود حکایت از نوعی تزئین دارند که باعث ایجاد حسی لطیف و زیبا در آدمی می‌شود. اما بسیاری از این نقوش علاوه بر تزئینی بودن حاوی مفاهیمی نمادین هستند که در قالب نقوش زیبایی ارائه می‌شوند. در بررسی‌هایی که انجام می‌شود، جنبه‌های نمادین نقوش

۱. چه جنبه‌های تصویرسازانه‌ای در فرش کاشان موجود است؟
۲. مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در به‌وجودآمدن نقوش به‌کاررفته در فرش کاشان به‌ویژه عصر قاجار چیست؟

روش پژوهش

پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و میدانی (گفت‌وگوی حضوری با متخصصان و کارشناسان) انجام پذیرفت. سپس در این پژوهش جامعه آماری ۸۰ نقش‌مایه از مجموع ۲۱ تخت فرش، با ابزار جدول مورد تحلیل بصری قرار گرفت. در این بین از نرم‌افزار ایلیستراتور، برای مشخص شدن نتایج پژوهش کمک گرفته شده و تحلیل‌ها بر پایه مبانی شکل‌شناسانه استوار است.

جغرافیای تاریخی کاشان

کاشان شهری تاریخی است که قرن‌های متمادی محل سکونت و جایگاه اقوام مختلفی بوده است. در کتب لغت عربی عموماً کاشان با نام «قاشان» یاد شده که در اصل معرب کاشان است. کهن‌ترین مأخذ در این زمینه کتاب «تاریخ قم» که در آن آمده «قاسان را نام نهاده‌اند به رودخانه که او را به زبان عجم کاسه می‌گویند که قاسان دریا بوده و آن را کاسرود خوانده‌اند» (نراقی، ۱۳۴۵، ۲۰). از لحاظ جغرافیای سیاسی و تقسیمات کشوری، در گذشته جغرافی دانان، شهر کاشان را جزو ایالت جبال یا عراق عجم محسوب می‌کردند (قمی، ۱۳۸۵، ۳۱-۲۹). کاشان از گذشته تاکنون همواره در مسیر مهم‌ترین راه ارتباطی شمال به جنوب قرار داشته است؛ از این روی پیوسته در متون تاریخی و جغرافیایی قرون مختلف اسلامی مانند «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم مقدسی، المسالک و الممالک اصطخری»، «صوره‌الارض» ابن‌حوقل حین ذکر مسیرها و راه‌های ارتباطی به کاشان نیز اشاره کرده‌اند به عنوان مثال ابن‌حوقل که در حدود قرن چهارم ه.ق می‌زیست، در مورد راه ارتباطی همدان به کاشان چنین بیان می‌دارد «از همدان به ساوه سی فرسخ، از ساوه به قم دوازده فرسخ و از قم به کاشان هم دوازده فرسخ است» (ابن‌حوقل، ۱۹۳۸/۲، ۳۶۱)؛ (تصویر ۱).

کاشان در عصر صفوی و قاجار

جغرافی دانان، شهر کاشان را زمانی جزو ایالت جبال یا عراق عجم محسوب می‌کردند (فرخ‌یار، ۱۳۸۶، ۱۲).

ناخودآگاه آن نقوش را به گونه‌ای روی فرش آورده که گویا او هم مقصودش همان مفاهیم نمادین بوده است. این روند را می‌توان در مشترک‌بودن دغدغه‌ها، آرزوها و جهان‌بینی‌های هنرمند بافنده در ادوار مختلف تاریخی در محدوده مشخص جغرافیایی و فرهنگی جستجو کرد. منطقه شهری کاشان (کاشان و حومه) یکی از مناطق شناخته‌شده قالی ایران بوده که به لحاظ بافت قالی‌های زیبا و باکیفیت از شهرت جهانی برخوردار است. از نظر تاریخی قرن دهم و یازدهم ه.ق عصر طلایی صنایع کاشان نامیده شده است. براساس بررسی‌های انجام‌شده، فرش کاشان به دلیل دارا بودن نقوش بکر و جذاب و ویژگی‌های تصویرسازانه که از طرفی شباهت آن با نگارگری و نقاشی ایرانی است، به نظر می‌رسد خصوصیات خاص خود را دارد و تا به حال کمتر پژوهشی به آن پرداخته است. این پژوهش در نظر دارد این نقیصه را بر طرف کرده و از نظر بصری این نقوش را مورد بررسی قرار دهد.

پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع پژوهش به طور اخص پژوهش‌هایی انجام نگرفته است، اما در مورد فرش این دوران کتب و مقالات فراوانی نگارش شده‌اند که در ادامه به مهم‌ترین آنها پرداخته می‌شود؛ پرویز تناولی در کتاب قالیچه‌های تصویری ایران (۱۳۶۸) قالیچه‌های تصویری ایران، تنها به معرفی قالیچه‌هایی می‌پردازد که در روستاها و مناطق عشایرنشین بافته شده است. تورج ژوله در کتاب پژوهشی در فرش ایران (۱۳۸۱) در این کتاب به سیمای کلی از تاریخ فرش‌بافی در ایران و جهان، نقوش فرش ایران، آشنایی با مواد اولیه، و غیره می‌پردازد. امیرحسین چیت‌سازیان (۱۳۹۱) در کتاب فرش کاشان به تاریخ فرش کاشان از دوره صفویه تا عصر حاضر اشاره می‌کند. حوریه عبداللهی (۱۳۸۹) در کتاب تاریخچه صنعت قالی‌بافی کاشان (دوره قاجار و معاصر تا ۱۳۵۷) به بررسی این هنر فاخر می‌پردازد. شهلا خسروی‌فر و امیرحسین چیت‌سازیان (۱۳۹۰) در مقاله‌ای به بررسی نماد و نقش پرده در قالی‌های موزه فرش ایران می‌پردازد. حسین یآوری، زینب رجبی و فائزه قادری (۱۳۹۳) در کتاب فرش ایران در دوره صفویه، طی چندین فصل به بررسی تاریخ فرش و جنبه‌های اعتقادی آن در دوره صفویه پرداخته است. فاطمه درجور (۱۳۹۴) در مقاله‌ای همچنین فاطمه درجور به مطالعه نقش‌مایه بته جقه در فرش ایران می‌پردازد.

پرسش‌های پژوهش

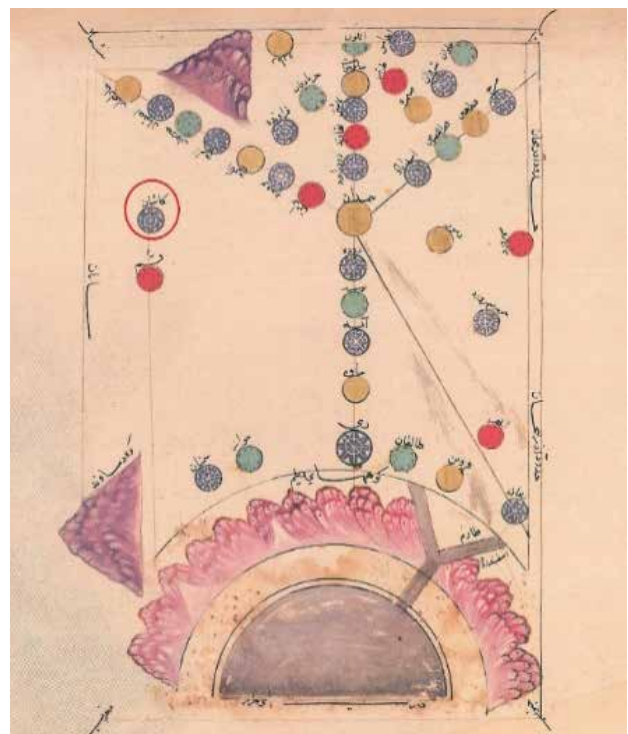
شهر، زندگی اجتماعی مردم کاشان، زندگی مردمی با ادیان مختلف در کمال صلح و آرامش، ورزش‌های مورد علاقه مردم در آن دوران و محصولات زراعی که در کاشان به عمل می‌آمده، است (اولثاریوس، ۱۶۵، ۱۳۶۳-۱۶۷؛ دلاواله، ۱۳۸۴، ۱۱۲-۱۱۳).

در دوره قاجاریه با انتقال پایتخت از اصفهان به تهران، کاشان موقعیت بازرگانی خود را از دست داد. اتفاقات مهمی که در شهر کاشان به وقوع پیوست به قتل رسیدن «میرزا تقی خان امیرکبیر» در باغ‌فین کاشان بود. همچنین وی اولین کسی بود که به فکر کارخانجات و تشویق صنایع داخلی و فلاحت افتاد؛ این مرد زیرک و توانا در مدت صدارت کوتاه خود کارخانجاتی جهت بافت شلوار و حریر در تهران و کاشان دایر کرد و چندین نفر از هنرمندان ایرانی را برای آموختن صنایع به خارج فرستاد (نراقی، ۱۳۴۵، ۲۵۹). به نظر نگارندگان، کاشان به غیر از صنعت نساجی در این دوره از لحاظ معماری سنتی رشد و توسعه چشمگیری می‌یابد؛ تأسیسات شهری کاشان در اواخر دوره قاجاریه حدود ۷۰ کاروانسرای بازرگانی و مسافری، ۱۸ مسجد، ۵۰ گرمابه عمومی و چهار مدرسه قدیمی داشته است (حائری، ۱۳۶۳، ۱۷۷). جمعیت کاشان حدود ۴۰ هزار نفر و با توجه به جمعیت شهرهای بزرگ ایران در آن دوران می‌توان ادعان کرد که کاشان در شمار چند شهر بزرگ ایران به حساب می‌آمده است (شاطریان، ۱۳۹۰، ۲۱۷).

نگاهی اجمالی به تاریخ فرش کاشان در دوره متأخر اسلامی

تصاویر و نقوش ظروف و سفال‌های مکشوف از سیلک، احتمالاً آثار متعددی از دستبافت‌ها، لباس‌ها، یا فرشینه‌های سیلک را به ما نشان می‌دهند (چیت‌سازیان، ۱۳۹۱، ۱۱۸). اولین مکان که پس از طلوع اسلام، در خصوص آن از قالی سخن به میان آمده کاشان است که پیکر پاک مطهر علی بن امام محمد باقر (ع) را در سنه ۱۰۶ ه.ق پس از شهادت در قالیچه‌ای قرار دادند. دوره صفویه (اوایل قرن دهم ه.ق تا حدود نیمه قرن دوازدهم ه.ق) را همگان اوج شکوفایی و بالندگی و به راحت کلام، عصر طلایی قالی ایران می‌دانند (یاوری، رجیبی و قادری، ۱۳۹۳، ۲۳۳). از مراکز مهم در زمینه قالی‌بافی در عهد صفوی می‌توان از کاشان، همدان، شوشتر، هرات و اصفهان نام برد. به طور عمده در دوران صفوی با چهار نقش عمده که عبارت است از: نقش محرابی (سجاده‌ای)، نقش گل و نقوش طبیعی، نقش لچک ترنج و نقوش حیوانی روبه‌رو

هنگامی که شاه اسماعیل صفوی پس از استیلا بر ایران، رهسپار کاشان شد، مردم شیعی مذهب و مؤمن کاشان از او پذیرایی کردند و شاه در باغ‌فین اقامت گزید؛ از این پس تا پایان دوره صفویه، کاشان مورد توجه خاص شاهان صفوی بود. اهمیتی که پادشاهان صفوی برای صنایع دستی و به خصوص ابریشم‌بافی قائل بودند، سبب شد کاشان به صورت یکی از مراکز این صنایع درآید. صنعت و هنر بافندگی در این شهر به اوج ترقی و شکوفایی رسید و بهترین و زیباترین انواع پارچه‌های ابریشمی، کتان و مخمل، مرغوب‌ترین قالی‌های پشم و ابریشم در کارگاه‌های نساجی کاشان بافته می‌شد (شاطریان، ۱۳۹۰، ۱۱۵). بسیاری از سفرنامه‌نویسان اروپایی که به قصد سفر به پایتخت وقت صفوی (اصفهان) و دیدارهای مختلف سیاسی و اقتصادی وارد ایران شده بودند، از کاشان عبور کرده و از این رو توصیفات مفصلی در مورد این شهر ارائه کرده‌اند؛ شامل وسعت و اهمیت بازرگانی و صنعتی شهر کاشان، محیط جغرافیایی و آب و هوای آن، در مورد نحوه ساخت شهر و بناهای موجود در آن و مصالح مورد استفاده در ساخت این بناها، وجود اماکن عمومی بسیار که رفاه مردم شهر را فراهم می‌کرده، توصیف بازار و میدان مهم

تصویر ۱. موقعیت کاشان با دایره قرمز رنگ مشخص شده؛ در نقشه نسخه المسالک و الممالک اصطخری. مأخذ: آرشیو نسخه کتابخانه موزه ملک تهران.

هستیم (همان).

کاشان در دوره صفویه، از جمله شهرهای صنعتی ایران بود که در آن کارگاه‌های تولیدی گوناگونی وجود داشت. سیاح انگلیسی «توماس هربرت» به فراوانی پارچه‌های ابریشمی شامل مخمل و زری در کاشان اشاره کرده و می‌نویسد «مقدار ابریشمی که وارد کاشان می‌شود بیش از ماهوتی است که وارد لندن می‌شود» (نراقی، ۱۳۴۵، ۱۳۳) به‌گونه‌ای که «لرد کرزن» سیاستمدار انگلیسی، کاشان را سرآمد شهرهای ایران در صنعتگری می‌داند (کرزن، ۱۳۶۲/۲، ۱۲).

در دوران صفویه نظر به ارادت شاهان و بزرگان و ثروتمندان عهد صفوی به خاندان عصمت و طهارت (ع) تولید قالی‌های نفیس با نگاره‌ها، مضامین و حتی کتیبه‌های زیبا، امری مرسوم بوده است که قالی‌های مذکور در کارگاه‌های قالی‌بافی شاهی تولید و به آستانه مبارکه هریک از مراکز مذکور تقدیم می‌شده است. قالی‌های موجود در حرم مطهر حضرت علی (ع)، حرم مطهر امام حسین (ع)، حرم حضرت ابوالفضل (ع) و حضرت امام رضا (ع) در زمره قالی‌های مذکور است. طی دوران سلسله قاجار تغییرات زیادی در سازمان سنتی و نحوه عملکرد صنعت فرش ایران به وجود می‌آید. در این دوره شهر کاشان مورد عنایت شاهان قاجار واقع شد به گونه‌ای که سفیر فرانسه «کنت سرسری» در زمان محمدشاه قاجار به ایران و شهر کاشان سفر کرده بود می‌نویسد «کاشان از جهت صنایع و کارخانه‌جانش مهم‌ترین شهر صنعتی ایران به شمار می‌رود. در کارخانه‌های شعربافی منسوجات گوناگون و گران‌بهایی ملاحظه شده که الحق می‌توان گفت بهترین و زیباترین منسوجات ایران می‌باشد؛ شش‌هزار دستگاه شعربافی در آنجا مشغول به کار می‌باشد...» (نراقی، ۱۳۴۵، ۲۵۲). در این دوره شهرت و آوازه قالی و قالیچه‌های ابریشمی کاشان، دگربار عالم‌گیر شد تا جایی که در سال ۱۸۸۱ میلادی، ناصرالدین شاه قاجار به مناسبت تاج‌گذاری ملکه ویکتوریا، قالی ابریشمی کاشان را هدیه فرستاد که اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می‌شود (چیت‌سازیان، ۱۳۹۱، ۱۱۹).

جایگاه رنگ در قالی‌کاشان

رنگ از عواملی است که بنا به قراین تاریخی همیشه توجه بشر را جلب کرده است. رنگ بر جسم و روح انسان تأثیری مسهل دارد. تأثیر جسمانی و روانی رنگ‌ها را از اکتشافات قرن اخیر می‌دانند ولی در قرون وسطی هم پزشکان از رنگ قرمز برای درمان بیماری‌های پوستی استفاده می‌کردند

(چیت‌سازیان، اسدی و کارگر، ۱۳۸۰، ۱۷۲). رنگ‌آمیزی در کاشان به بیش از هفت هزار سال، یعنی هزاره پنجم قبل از میلاد می‌رسد. در کاشان، رنگرزی مخمل و ابریشم در یکجا صورت می‌پذیرفته و درواقع رنگرزی قالی ابریشمی با مخمل در رقابت بوده است؛ پرفسور «پوپ» این موضوع را توضیح می‌دهد «... این قالی‌ها نه از حیث عظمت و جلال، بلکه از حیث درخشندگی و عمق رنگ با مخمل یکسان است. مبنای این رقابت واحد است، زیرا هر دو دسته هنرمندان، ابریشم به کار می‌بردند و هر دو نسج در یک دیگ رنگ و در یک کارگاه بافته می‌شدند» (پوپ، ۱۳۵۵، ۱۸۹).

رنگ‌آمیزی فرش‌های کاشان معمولاً در رنگ‌های بوم قرمز یا زمینه لاک، کرم، سرمه‌ای است. درحال حاضر، تقریباً تعداد ۱۷ رنگ در رنگ‌آمیزی فرش‌های کاشان به کار می‌رود. قبلاً رنگ‌آمیزی فرش‌ها تقریباً با ۳۵ نوع رنگ بوده است. در اغلب فرش‌های کاشان بین ۱۲ تا ۱۶ رنگ جهت رنگ‌آمیزی فرش استفاده می‌کنند (شریف، ۱۳۷۹، ۴). رنگ‌زاهای طبیعی که از گذشته تا به حال در رنگرزی استفاده می‌شود، عبارت است از: برگ مو، پوست انار، پوست گردو، روناس (در کاشان به آن روغناس می‌گویند)، نیل، قرمزخانه، اسپرک، حنا، وسمه، پوست پیاز، سماق. دندان‌های مورد استفاده شامل زاج سفید، قره‌قورت (قرا)، مازو، غوره، سنگ آهک، زاج سیاه و... می‌شود (چیت‌سازیان، ۱۳۹۱، ۱۲۶)؛ (تصویر ۲).

آیکونوگرافی

برخی آثار، حامل ارزش‌ها و پیام‌های نهادینه‌ای است که براساس باورها و اعتقادات بشر، در قالب آثار هنری و در تار و پود نقش‌های آن، تجسم یافته‌اند و برای درک معنایی این نقوش، نیاز به شناخت مؤلفه‌های نمادین است، چون زبان کلامی در فرهنگ‌های کهن، معنایی مشخص داشته و به نوعی بازنمودی از باورهای اسطوره‌ای بوده است. در این پژوهش نه فقط بررسی هریک از نقش‌مایه‌ها در یک اثر هنری مهم است، بلکه تجربه عملی در خصوص شناخت موضوعات هم ضروری است. فرم و محتوا به طرز ناگشودنی درهم تنیده‌اند، به گونه‌ای که تفکیک و شناخت هریک از سه لایه معنایی آمیخته به پیچیدگی‌ها و ظرایفی است که بدون اشراف به آنها انجام صحیح مطالعه آیکونوگرافی غیرممکن خواهد بود. واژه یونانی آیکون^۲ و معادل لاتین آن یعنی ایمیج^۳، دال بر نحوه‌ای از شباهت است. در تحلیل معناشناختی، آیکون با مفاهیمی همچون ادراک، تحلیل، شباهت و تصویر

تصویر ۲. نحوه تولید رنگ نخ قالی در کارگاه‌های سنتی شهرستان کاشان. مأخذ: چیت‌سازیان، ۱۳۹۱، ۱۳۰.

بررسی تصویر می‌پردازد و این رفتار به شناسایی سه لایه معنایی اولیه (طبیعی)، ثانویه (قراردادی) و محتوایی می‌انجامد و هدف آن دریافت پیام‌های پنهان اثر هنری و تحلیل زوایای ناشناخته در عناصر تصویری است (عبدی، ۱۳۹۰، ۸۴). در مرحله اولیه، تحلیل فرم‌های اصیل همچون رنگ، خط و ... که به عبارتی محسوس و ملموس است کاملاً ذهنی است. در مرحله ثانوی یا قراردادی سطحی از معنا دریافت می‌شود که در آن نقش‌مایه‌های هنری با مفاهیم ارتباط برقرار می‌نمایند و از آن به عنوان داستان یاد می‌شود (عوض‌پور، ۱۳۹۵، ۴۸-۵۰) و در نهایت در مرحله محتوایی یا ذاتی تمامی عقاید فکری، دینی، فلسفی و ... یک قوم شناسایی شود (رفیع‌فر و ملک، ۸، ۱۳۹۲).

فرش نیز همچون دیگر مصنوعات تمدن‌های سنتی، حامل جهان‌بینی طراحان آن است و این جهان‌بینی به شیوه بیان معیارهای زیبایی‌شناسی این هنرها بدل شده و به مفاهیم نهفته در این هنر جان می‌بخشد. زیبایی‌شناسی فرش ایران نیز تحت تأثیر نمادگرایی قرار دارد و فرش چون آئینه عرش، بازتابی از نگاره‌ها، طرح و نقش‌های نمادین

همراه است. آیگون تصویر حسی صرف نیست، بلکه از پشتوانه ادراکی، فکری و فرهنگی (نمادین) برخوردار است، یعنی بهره‌مند از شباهت معنایی با نماد است نه شباهت ظاهری؛ در روش آیگونوگرافی، نه به خالق سبک یک اثر هنری بلکه به تجزیه و تحلیل محتوای تصویر می‌پردازد. سابقه تاریخی این روش به «فیلوستراتوس»^۴ در قرن سوم میلادی با کتاب آیگون‌ها بازمی‌گردد که به پیروی از روش «آکفراسیس»^۵ به تدریس می‌پرداخت (رفیع‌فر و ملک، ۸، ۱۳۹۲).

دانش نقش‌مایه‌ها از مهم‌ترین اکتشافات پژوهشگران حوزه آیگونوگرافی در قرن نوزدهم میلادی بود که بر مطالعه همزمان درک تصویر و جنبه‌های نشانه‌شناسانه نقش‌مایه‌ها تأکید داشته است (عبدی، ۱۳۹۰، ۹۲). روش آیگونوگرافی شامل گردآوری، طبقه‌بندی و تحلیل اطلاعاتی است که از یک اثر هنری حاصل می‌شود. «پانوفسکی» با ارائه مراحل سه‌گانه در تفسیر تصویر، آیگونوگرافی را تحلیل تصاویر مطرح می‌کند (مختاریان، ۱۳۹۰، ۱۱۰). پانوفسکی، طی سه مرحله توصیف پیش آیگونوگرافی، تحلیل آیگونوگرافیک و تفسیر آیگونوگرافیک یا آیگونولوژی به

1. دادگر، 1380: 45
2. موزه ملی فرش ایران
3. Sakhai: 1953: 93,3
4. پساوولی، 1370: 23
5. موزه ملی فرش ایران
6. تناولی، 1368: 59
7. پسام و دیگران، 1383: 144
8. پسام و دیگران، 1383: 76
9. Sakhai, 1953: 88
10. دادگر، 1380: 54
11. پسام و دیگران، 1383: 140
12. Sakhai, 1953: 114
13. Sakhai, 1953: 124
14. دادگر، 1380: 22
15. پسام و دیگران، 1383: 90
16. پسام و دیگران، 1383: 126
17. پسام و دیگران، 1383: 99
18. عزیزی، 1392: 74
19. پسام و دیگران، 1383: 139
20. یوله، 1381: 101
21. پسام و دیگران، 1383: 138

تصویر ۳. مجموع فرش‌های بررسی شده بافت شهرستان کاشان در پژوهش حاضر. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

خورشید، بشارتِ روشنایی و نمادی از خیر است؛ هدهد به عنوان قاصد در بسیاری از افسانه‌ها حضور دارد و در قرآن کریم نیز از او به مثابه پرنده‌ای قاصد میان سلیمان و ملکه سبأ سخن می‌رود، نقش آن روی قالی‌های تصویری کاشان نیز آمده است. کفتار نمادی از شرارت، ناپاکی، عدم سکون، آدم دو چهره و ... و فیل مظهر قدرت، وفاداری، شکیبایی و خرد است. گرگ نیز نمادی از مظهر زمین، شر و درندگی است. شیر از سوی نشان قدرت، حرارت و سوزندگی و از سوی دیگر نماد پاکی، دلیری و آمادگی برای جانبازی‌های آرمانی است. از دیگر معانی نمادین این حیوان می‌توان به آتش، ابهت، پارسایی، پرتو خورشید، پیروزی، تابستان، دلاوری، روح زندگی، سلطنت، شجاعت، عقل و غرور، قدرت الهی و ... اشاره کرد (جدول ۴)؛ (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵، ۱۱۱). برخی نقوش قالی‌های باقی‌مانده فرش کاشان در دوره قاجار، تلفیق بین اسطوره و نقش برجسته‌های باستانی هستند. درواقع شاهان قاجار با کشیدن این تصاویر می‌خواستند اعتبار سیاسی و فرهنگی خود را به جهان باستان ایران گره بزنند و به تقویت مشروعیت حکومتی خود بپردازند (آژند، ۱۳۸۵، ۳۸). نقوش حمله شیر به گوزن (غزال) تقریباً فرم شناخته شده در فرش کاشان است. نقش شیر، از نقوشی است که در دوره قاجار اهمیت خاصی دارد. شیر علاوه بر اینکه نماد قدرت است، در ادبیات و عرفان اسلامی، نشان از مرد کامل و تداعی‌گر انسانی است که بر نفس اماره خود غالب شده است (شایسته‌فر و صباغ‌پور، ۱۳۸۸، ۴۷).

در نقوش به‌کاررفته در فرش کاشان تصاویر شاخه‌ها و درختانی مملو از شکوفه‌ها، گل‌ها و میوه‌ها در لابه‌لای استخوان‌بندی طرح که همان ترکه‌های اسلیمی و ختایی‌ها و لچک و حاشیه‌اند با حرکات استادانه و حساب‌شده هنرمند طراح، به چرخش درآورده شده است. شاید در ابتدای امر به نظر برسد اشکال این گل‌ها و بوته‌ها مشابهتی با اصل طبیعی خود ندارند ولی با مختصر دقتی گل‌های انار، آهار، زنبق، سوسن، نیلوفر، درخت بید مجنون، سرو و مانند آن را در متن فرش می‌توان تشخیص داد که استفاده از گل‌ها و درختانی از این دست به ویژگی‌های خطه کاشان اشاره دارد. بنابراین چنین اشکالی را طراح نقش قالی مطابق با ذوق و سلیقه علاقه‌مندان فرش و طبیعت و ذات قالی تا حدودی انتزاع و آرایش کرده و در زمینه طرح آورده است. طراحان فرش در طول تاریخ با تأثیرپذیری از مذهب، سیاست، فرهنگ و سایر هنرهای رایج، نقوش زیبا و گاه منحصر به فردی را خلق و بافندگان چیره‌دست کاشانی

با الهام از باورها و اندیشه‌ها و آرزوهای انسان فرش‌نشین است. بنابراین در فرش، آرایه‌های طبیعی و انتزاعی به هم می‌پیوندند تا مفاهیم قدسی را بروز دهند. در مورد معنی هر یک از نقوش به‌کاررفته در فرش نمی‌توان با سهولت به نتیجه‌ای قابل تعمیم به کلیه آن نقوش رسید، بلکه باید مجموعه‌ای از عوامل را در تفسیر نقشی خاص مد نظر قرار داد. نمادگرایی در فرش ایرانی دارای جنبه‌های مختلفی است که از طرفی با فرهنگ باستانی ایرانیان در ارتباط است و از طرف دیگر در طول تاریخ با تفکر دینی و اسلامی ادغام شده است. به همین دلیل بازشناسی این مفاهیم و نمادها در برخی موارد بسیار دشوار و حتی غیرممکن می‌نماید. بنابراین نتایج به‌دست آمده از تحلیل نمادین یک نقش روی فرش الزاماً به معنی کامل بودن آن نظر نیست.

تحلیل نقوشِ تصویرسازانه به‌کاررفته در فرشِ کاشان عصر صفوی و قاجار

برای مشخص کردن نقش‌مایه‌ها و عناصر تصویرسازانه قالی‌های صفوی تا قاجار کاشان، آنها در قالب جداولی به تفکیک نقش‌مایه‌ها (انسانی، حیوانی و گیاهی) ارائه شده‌اند؛ سپس از طریق جداول عناصر تصویرسازانه قالی‌ها به صورت مجزا مورد تحلیل قرار گرفته است (جدول ۱ تا ۳). با توجه به منابع در دسترس تعداد ۱۲۸ تخته قالی از دوره صفویه و قاجار انتخاب شد؛ این تعداد به واسطه تنوع و تقسیم‌بندی‌های نقوش و نقشه‌های آن، انتخاب شده اما با حذف قالی‌های مشابه از این تعداد به بیست و یک تخته قالی رسیدیم (تصویر ۳) و در این قالی‌ها نهایتاً ۸۰ نقش‌مایه انسانی، حیوانی و گیاهی شناسایی و سرانجام مورد تحلیل قرار گرفت.

تحلیل حاصل از بررسی نقش‌مایه‌های فرشِ کاشان عصر صفوی و قاجار

هنرمند طراح گاهی با ترسیم نقش‌های نمادین مانند انواع اسلیمی‌ها مقاصد خود را در طرح‌های قالی منعکس کرده و جانوری افسانه‌ای یا حقیقی چون اژدها، فیل، مار و شیر را با این اشکال مجسم کرده است؛ گاهی نیز بی‌هیچ‌گونه تمهیدی تصویرهای واقعی موجودات زنده مانند شیر، اسب، آهو و پرندگان گوناگون را در صحنه‌هایی از طبیعت و شکارگاه مجالس بزم وارد کرده که این حیوانات هرکدام جنبه نمادین در ذهن هنرمند طراح فرش داشته است. آهو نماد مراحل روحانی، گوزن طول عمر، خرگوش نماد بهار، رشد و زندگی است؛ نقش خروس نشانه‌ای از

جدول ۱. نقش‌مایه‌های انسانی موجود در فرش کاشان عصر صفوی و قاجار. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	نوع کتی نقش	تسلط خط	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۱۵			من قالی	مستطیل	منحنی	قرمز، کرم، زرد، نارنجی	ششگانه
۱۶			جانبه پهن	مستطیل	منحنی	سبز، مشکی، کرم	ششگانه
۱۷			من قالی	مستطیل	منحنی	سورمه‌ای، کرم، مشکی	ششگانه
۱۸			من قالی	مستطیل	منحنی	قهوه‌ای روشن، مشکی، کرم	ششگانه
۱۹			من قالی	مستطیل	منحنی	آبی، سفید، زرد، مشکی	ششگانه
۲۰			من قالی	مستطیل	منحنی	قرمز، آبی، مشکی	ششگانه
۲۱			من قالی	مستطیل	راست	قهوه‌ای، مشکی، قرمز	ششگانه

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	نوع کتی نقش	تسلط خط	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۱			من قالی	مربع	منحنی	آبی، سورمه‌ای	ششگانه
۲			من قالی	مستطیل	شکسته	سورمه‌ای	ششگانه
۳			من قالی	مستطیل	راست	تقریباً مشکی	ششگانه
۴			من قالی	مستطیل	منحنی	آبی، نارنجی	ششگانه
۵			من قالی	مستطیل	راست	کرم، سبز، قهوه‌ای	ششگانه
۶			من قالی	مربع	منحنی	آبی، کرم، زرد، نارنجی، مشکی	ششگانه
۷			جانبه پهن	مستطیل	منحنی	کرم، سبز، قهوه‌ای	ششگانه

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	نوع کتی نقش	تسلط خط	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۲۲			من قالی	مستطیل	منحنی	سبز، کرم، قهوه‌ای، نارنجی، مشکی	ششگانه
۲۳			جانبه پهن	مستطیل	منحنی	قهوه‌ای، آبی، کرم	ششگانه
۲۴			جانبه پهن	مستطیل	منحنی	کرم، قهوه‌ای، زرد، سبزی، مشکی	ششگانه
۲۵			من قالی	مستطیل	منحنی	قهوه‌ای، قرمز، زرد، سفید، کرم	ششگانه
۲۶			من قالی	مستطیل	منحنی	خاکستری، کرم، قهوه‌ای، مشکی	ششگانه

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	نوع کتی نقش	تسلط خط	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۸			من قالی	مستطیل	منحنی	سورمه‌ای، قهوه‌ای، مشکی	ششگانه
۹			من قالی	مستطیل	منحنی	آبی، سورمه‌ای	ششگانه
۱۰			جانبه پهن	مستطیل	منحنی	قهوه‌ای، آبی، کرم	ششگانه
۱۱			من قالی	مستطیل	منحنی	آبی، قرمز، مشکی، کرم، قهوه‌ای	ششگانه
۱۲			من قالی	مستطیل	راست	خاکستری، کرم، مشکی، قهوه‌ای	ششگانه
۱۳			من قالی	مستطیل	منحنی	کرم، سبزی، قهوه‌ای، قرمز، خاکستری	ششگانه
۱۴			من قالی	مستطیل	منحنی	سبزی، قرمز، آبی	ششگانه

جدول ۲. نقش مایه‌های حیوانی در فرش کاشان عصر صفوی و قاجار. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

شماره	نقش	نقش صفتی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	انسانیت خط	رنگ	چگونگی ترکیب بندی
۲۷			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۲۸			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۲۹			جانبه پهن	مربع	مخمس	زرد، قرمز، سبز	باشقازان
۳۰			من قالی	مربع	مخمس	قهوه‌ای	باشقازان
۳۱			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز، نارنجی	باشقازان
۳۲			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۳۳			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	نارنجی	باشقازان
۳۴			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	قرمز، سبز، سفید	باشقازان

شماره	نقش	نقش صفتی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	انسانیت خط	رنگ	چگونگی ترکیب بندی
۲۷			من قالی	مستطیل	مخمس	آبی، سبز، سفید	باشقازان
۲۸			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	نارنجی، قرمز، سفید	باشقازان
۲۹			من قالی	مستطیل	مخمس	قهوه‌ای، نارنجی، قرمز	باشقازان
۳۰			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز، قهوه‌ای	باشقازان
۳۱			من قالی	مستطیل	مخمس	آبی، زرد، سفید	باشقازان
۳۲			من قالی	مستطیل	مخمس	قهوه‌ای، سفید، سبز	باشقازان
۳۳			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۳۴			من قالی	مستطیل	مخمس	قهوه‌ای، سفید	باشقازان
۳۵			من قالی	مستطیل	مخمس	قهوه‌ای، سفید	باشقازان
۳۶			من قالی	مستطیل	مخمس	زرد، قهوه‌ای	باشقازان

شماره	نقش	نقش صفتی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	انسانیت خط	رنگ	چگونگی ترکیب بندی
۲۷			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۲۸			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۲۹			جانبه پهن	مربع	مخمس	زرد، قرمز، سبز	باشقازان
۳۰			من قالی	مربع	مخمس	قهوه‌ای	باشقازان
۳۱			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز، نارنجی	باشقازان
۳۲			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز	باشقازان
۳۳			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	نارنجی	باشقازان
۳۴			جانبه پهن	مستطیل	مخمس	قرمز، سبز، سفید	باشقازان

جدول ۳. نقش‌مایه‌های گیاهی فرش کاشان عصر صفوی و قاجار. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	نوع خط قلاب	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۵۳			جانبه بین	مربع	مخمس	آرغچ، زرد، مشکی	مخمل
۵۴			جانبه بین	مربع	مخمس	قرمز، سبز، زرد	مخمل
۵۵			من قالی	مربع	مخمس	کره، مشکی	مخمل
۵۶			من قالی	مربع	مخمس	کره، قرمز، آبی	مخمل
۵۷			من قالی	مستطیل	شکسته	کره، قرمز، آبی	مخمل
۵۸			جانبه بین	مربع	مخمس	کره، نارنجی، سفید، آبی	مخمل
۵۹			سر تاج	مربع	مخمس	کره، نارنجی، آبی	مخمل
۶۰			من قالی	مستطیل	شکسته	سورمه‌ای، کره، قرمز، آبی، زرد	مخمل

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	نوع خط قلاب	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۶۷			سر تاج	دایره	مخمس	کره، سورمه‌ای، قرمز، زرد	مخمل
۶۸			سر تاج	مستطیل	مخمس	کره، سبز، روشن، قرمز، زرد	مخمل
۶۹			سر تاج	مربع	مخمس	مشکی، کره، نارنجی، آبی	مخمل
۷۰			جانبه بین	مربع	مخمس	کره، آبی، قرمز، زرد	مخمل
۷۱			جانبه بین	دایره	مخمس	کره، قرمز، آبی	مخمل
۷۲			من قالی	دایره	مخمس	قرمز، سورمه‌ای، کره، زرد	مخمل
۷۳			من قالی	مربع	شکسته	قرمز، سورمه‌ای، کره	مخمل

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	نوع خط قلاب	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۶۱			من قالی	مستطیل	شکسته	سورمه‌ای، سفید، قرمز، آبی، روشن، زرد	مخمل
۶۲			جانبه بین	مستطیل	شکسته	کره، نارنجی، قرمز، سبز، آبی، روشن	مخمل
۶۳			من قالی	دایره	مخمس	آرغچ، کره، سفید، سورمه‌ای	مخمل
۶۴			من قالی	مستطیل	شکسته	سورمه‌ای، کره، قرمز، آبی، نارنجی	مخمل
۶۵			سر تاج	دایره	مخمس	کره، آبی، روشن، زرد، سبز	مخمل
۶۶			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز، آبی، سفید، کره، نارنجی	مخمل

شماره	نقش	نقش خطی	محل استقرار نقش	فرم کلی نقش	نوع خط قلاب	رنگ	چگونگی ترکیب‌بندی
۷۴			من قالی	دایره	مخمس	کره، قرمز، سورمه‌ای	مخمل
۷۵			من قالی	مربع	مخمس	سورمه‌ای، کره، قرمز	مخمل
۷۶			من قالی	مستطیل	مخمس	زرد، سورمه‌ای، کره، قرمز	مخمل
۷۷			من قالی	مستطیل	مخمس	قرمز، نارنجی، سورمه‌ای	مخمل
۷۸			سر تاج	مستطیل	شکسته	سبز، روشن، آبی، کره، قرمز، نارنجی	مخمل
۷۹			جانبه بین	مستطیل	شکسته	زرد، قرمز، کره، سورمه‌ای، آبی	مخمل
۸۰			جانبه بین	مستطیل	مخمس	کره، آبی، نارنجی	مخمل

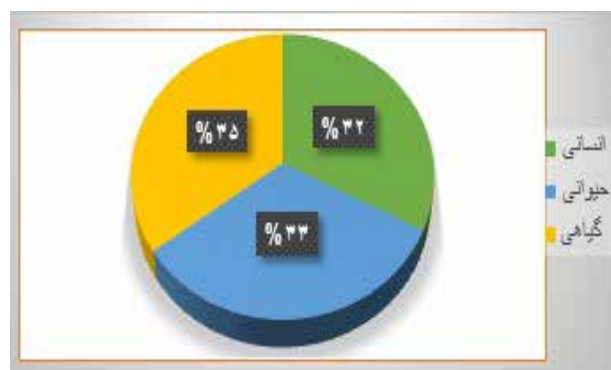
که هر کدام، بار فرهنگی خاصی به همراه دارند، در کنار نقوش انتزاعی طبیعت، در انتقال مفاهیم مختلف بسیار مؤثر بوده است، به طوری که خطوط ثلث و نسخ در بیشتر موارد در نوشتن عبارات مذهبی و خط نستعلیق در نوشتن اشعار و عبارات فارسی مورد استفاده بوده است. در برخی از قالی‌ها، اشعاری متناسب با موضوع آنها دیده می‌شود. تعداد قالیچه‌هایی که با کتیبه و شعر تزیین شده‌اند در دوره قاجار بیشتر و اغلب اشعار انتخاب شده از سعدی، خیام و ... هستند. شعر در کتیبه قالی نه صرفاً برای مطالعه شاعرانه بلکه برای تزیین نیز به کار می‌رود و در عین حال نه بیان خاص شاعر را بلکه منظور بافنده را نیز فرامی‌نماید. در واقع شعر وقتی از متنی از داخل کتاب به متن دیگری همچون قالی سفر می‌کند ویژگی قبلی خود را رها کرده، ویژگی تازه‌ای را به خود می‌گیرد. این ویژگی هم در مفهوم تأثیر مستقیم دارد و هم در صورت که همانا تزیین کتیبه و قالی مد نظر است. کتیبه‌های به کار رفته در فرش‌های مورد بررسی به چند نوع مختلف قابل تقسیم هستند؛ نوعی از آنها نوشتاری شامل آیات، اشعار و شناسنامه قالی را در خود درج کرده‌اند و نوع دیگر تزیینی صرف و عاری از هرگونه نوشتار هستند و داخل آن با نقش و نگارهای مختلف تزیین می‌شود (جدول ۴).

نتیجه‌گیری

کاشان یکی از عمده‌ترین مراکز نساجی جهان در زمان صفویه بوده که از همان دوران صنعت قالی‌بافی در کاشان و اطراف آن رواج بسیاری داشته به گونه‌ای که در زمان صفویه هنر و صنعت قالی‌بافی به اوج کمال خود رسیده است؛ بسیاری از نقوش و تصاویر متن قالی، حاوی اطلاعات نمادین هستند و اغلب از لحاظ ظاهر، دلالتی به موضوع ندارند، به تعبیری از مشخصات آنها نمی‌توان به مفهوم آن پی‌برد؛ در پاسخ به پرسش اول پژوهش باید اشاره شود که از بین نقوش تصویرسازانه، نقش پیکره‌نما با ترکیب‌بندی‌هایی ساده و هندسی همراه با تنوع حالات شخصیت‌ها، بیشتر مورد توجه طراحان و بافندگان قرار گرفته است؛ با بررسی‌های انجام شده می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که دلیل این امر در وهله نخست عمومیت داشتن این صحنه‌ها در بین مردم است؛ به عبارتی صحنه‌هایی برای تصویرسازی و بافت روی قالی انتخاب شده‌اند که شناخته شده‌تر هستند و از سوی دیگر آنهایی که قابلیت تصویرسازی را دارند بافته شده‌اند. اگرچه بررسی‌های انجام شده نیز نشان می‌دهد که هنر نگارگری بیشترین تأثیرگذاری را روی قالیچه‌ها داشته

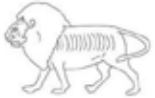
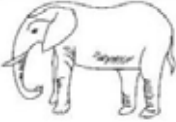

نیز آنها را ثبت کرده‌اند. طرح‌های مورد علاقه بافنده‌های کاشان اغلب در مایه طرح‌های گل‌دار با خطوط منحنی، طرح‌های شاه عباسی لچک و ترنج، شاه عباسی افشان، گلدانی سرتاسری، ترنج‌دار قندیلی، طرح درختی محرابی، هندسی جوشقانی، منظره‌بافی و همچنین چهره‌بافی است. به استثنای طرح‌های منظره‌ای و چهره‌بافی طرح بیشتر فرش‌ها به صورت متقارن است و در بیشتر حالات طرح کامل یک فرش، تکرار یک چهارم سطح آن است. به طور معمول بیشتر فرش‌ها، حاشیه دارند که تعداد آنها از ۳ تا ۷ متغیر است. معمولاً یکی از آنها حاشیه اصلی و با عرض بزرگ‌تر و بقیه حاشیه‌های جانبی، بیرونی و درونی هستند که اصطلاحاً آنها را حاشیه محافظ می‌خوانند. طبق بررسی‌های انجام شده تعداد صحنه‌های پیکره‌نما در دوره قاجار بیشتر است و مشخص شد در طراحی فرش یکی از گرایش‌های الف) نمادگرایی و رمزپردازی ب) طبیعت‌گرایی ج) تلفیق یا همراهی نمادگرایی و طبیعت‌گرایی را می‌توان یافت؛ در گرایش اول یعنی «نمادگرایی» نحوه شکل‌دادن به طرح و نقش به سه صورت است: ۱. شبیه‌سازی ۲. ساده‌سازی (تجریدی) ۳. انتزاع. در کل می‌توان گفت از مجموع نقش‌مایه‌های فرش‌های کاشان، انسانی و حیوانی هر کدام ۳۳ درصد و گیاهی ۳۵ درصد از سهم نقوش را به خود اختصاص دادند که در این میان سهم نقش‌مایه‌های گیاهی تاحدی بیشتر است (تصویر ۴).

نکته‌ای دیگر که در رابطه با فرش‌های کاشان شایسته است اشاره شود آن است که طبق یافته‌های پژوهش، استفاده از خطوط مختلف چون نسخ، ثلث و نستعلیق

تصویر ۴. درصد فراوانی نسبت نقوش انسانی، گیاهی و جانوری به یکدیگر. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

جدول ۴. نمونه‌هایی از عناصر نمادین یا نقش‌مایه‌های فرش کاشان عصر صفوی و قاجار. مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸.

ردیف	نقش/نقش‌مایه	نماد	تصویر
۱	خرگوش	بهار، رشد و زندگی	
۲	خروس	خورشید، خیر، بشارت و...	
۳	گوزن	طول عمر	
۴	شیر	قدرت، پاکی، دلیری و...	
۵	فیل	قدرت، وفاداری و...	
۶	هدهد	قاصد	
۷	گل اناری	---	
۸	گل زنبق	---	
۹	گل و برگ	---	
۱۰	گل آهار	---	

- پوپ، آرتور آپهام. (۱۳۵۵). شاهکارهای هنر ایران. (ترجمه پرویز نائل خانلری). تهران: نگاه مطبوعات صفی علیشاه.
- تناولی، پرویز. (۱۳۶۸). *قالیچه‌های تصویری ایران*. تهران: سروش.
- چیت‌سازیان، امیرحسین؛ اسدی، محمدصادق و کارگر، حمید (۱۳۸۰). مجموعه مقاله‌ها، سخنرانی‌ها و برنامه‌ها نخستین همایش سراسری فرش در آموزش عالی. تهران: سخن گستر.
- چیت‌سازیان، امیرحسین. (۱۳۹۱). رنگ و رنگرزی در فرش کاشان. *پژوهش‌نامه کاشان (کاشان شناخت)*، (۱)، ۱۳۵-۱۱۶.
- حائری، محمدرضا. (۱۳۶۳). *شهرنشینی در ایران*. تهران: آگاه.
- خسروی فر، شهلا و چیت‌سازیان، امیرحسین. (۱۳۹۰). بررسی نماد و نقش پرنده در قالی‌های موزه فرش ایران. *فصلنامه پژوهش هنر*، (۲)، ۴۴-۲۹.
- دلاواله، پیتر. (۱۳۸۴). *سفرنامه پیتر دلاواله قسمت مربوط به ایران*. (ترجمه شعاع الدین شفاء). تهران: علمی و فرهنگی.
- دادگر، لیل. (۱۳۸۰). *فرش ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- درجور، فاطمه. (۱۳۹۴). مطالعه نقش‌مایه بته جقه در فرش ایران. *دوفصلنامه علمی و پژوهشی گلجام*، (۲۸)، ۶۴-۵۹.
- فرخ‌یار، حسین. (۱۳۸۶). *بناهای سنتی اجرا، عملکرد، خصوصیت، مرمت*. قم: نشر بهمن آرا.
- رفیع‌فر، جلال‌الدین و ملک، مهران. (۱۳۹۲). آیکونوگرافی نماد پلنگ و مار در آثار جیرفت (هزاره سوم قبل از میلاد). *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، (۴)، ۷-۳۶.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). *پژوهشی در فرش ایران*. تهران: یساولی.
- شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). *تحلیل معماری مساجد ایران*. تهران: نوپردازان.
- شایسته‌فر، مهناز و صباغ‌پور، طیبیه. (۱۳۸۸). انعکاس جلوه‌های بهشت در قالی‌های قاجار براساس منابع اسلامی (با تاکید بر نمونه‌هایی از موزه فرش ایران). *کتاب ماه هنر*، (۱۳۶)، ۴۰-۵۱.
- شریف، مصطفی. (۱۳۷۹). *بررسی هزینه‌های تولید انواع فرش دستباف در منطقه کاشان*. تهران: مرکز تحقیقات فرش وزارت جهاد کشاورزی.
- شوالیه، ژان و گربران، آلن. (۱۳۸۵). *فرهنگ نمادها*. (ترجمه سودابه فضایی) جلد چهارم. تهران: جیحون.
- کرزن، جرج. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. (ترجمه وحید مازندرانی). جلد ۲. تهران: علمی فرهنگی.
- عبدالهی، حوریه. (۱۳۸۹). *تاریخچه صنعت قالی‌بافی کاشان (دوره قاجار و معاصر تا ۱۳۵۷)*. قم: بوکتاب.
- عبدی، ناهید. (۱۳۹۰). *درآمدی بر آیکونولوژی*. تهران: نشر

است. یکی از مهم‌ترین تأثیراتی که قالیچه‌های تصویری از هنر نگارگری گرفته، فضاسازی‌های غیرواقعی و مثالی است با این تفاوت که در نقوش فرش ساده‌سازی و خلاصه شده است و گاه ترکیب‌بندی‌های آنها به ضرورت ابعاد فرش تغییر کرده است. اغلب قالیچه‌های دوران صفوی و قاجار دارای فضاهایی تخت و عاری از سایه‌پردازی هستند که در بسیاری از موارد به صورت ساده بافته شده‌اند. به طور کلی، طرح‌ها و نقوش قالی‌های قاجار در مقایسه با طرح‌های پرتکلف، فاخر و درباری صفوی، اغلب ساده، بدون پیچیدگی و محلی است. چنین امری، نتیجه فراگیر شدن و گسترش قالی‌بافی در اقصی نقاط کشور به خصوص روستاها و شهرهای کوچک است.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش باید اشاره شود که شاید بتوان ظهور و گسترش طرح‌های تصویری را مهم‌ترین پدیده در طرح و نقش قالی‌های دوره قاجار به شمار آورد. نقوش به‌کاررفته در قالی‌های قاجار به استثنای طرح‌های تصویری، بیشتر گیاهی و نقوش حیوانی، به ویژه حیوانات غیرواقعی، به ندرت حضور یافته است. البته نقوش پرندگان از این قضیه مستثنی هستند. گرایش به واقع‌گرایی و طبیعت‌پردازی در ترسیم نقوش از دیگر ویژگی‌های قالی‌های قاجار به شمار می‌رود. با توجه به نقوش خطی به کار رفته در نقش‌مایه فرش کاشان، اغلب خطوط منحنی هستند. همچنین در قالی‌ها بیشتر رنگ‌های گرم به کار رفته که به دلیل گیاهان مورد استفاده در کارگاه‌های رنگرزی است. براساس یافته‌های پژوهش، طرح‌های قالب در قالی‌های دوره قاجار به ترتیب فراوانی عبارت است از: لچک و ترنج، بندی، محرابی، تصویری، ترنجی، قایی، افشان، تلفیقی، محرمات و درختی.

پی‌نوشت‌ها

۱. Illustrator
۲. Icon
۳. Image
۴. Philostratus
۵. کلمات Ecphrasis یا Ekphrasis در دوران باستان به توصیف هر چیز، شخص یا رویداد اطلاق می‌شود.

فهرست منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۵). *دیوارنگاری در دوره قاجار، فصلنامه هنرهای زیبا*، (۲۵)، ۴۱-۳۴.
- ابن‌حوقل. ابوالقاسم محمد بن حوقل. (۱۹۳۸). *صورة الارض*. جلد دوم. بیروت: دارالصادر.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۳). *سفرنامه آدام اولتاریوس بخش ایران*. (ترجمه احمد بهپور). بی‌جا: ابتکار.

- سخن.
- عزیزی، حسن و خاتمی، حسن. (۱۳۹۲). گل در قالی. کاشان: دانشگاه کاشان.
- عوض‌پور، بهروز. (۱۳۹۵). رساله‌ای در باب آیکونولوژی. تهران: کتاب‌آرایی ایرانی.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۸۵). تاریخ قم. تصحیح دارالتحقیق آستانه مقدس قم. تهران: نشر زایر.
- مختاریان، بهار. (۱۳۹۰). اهمیت آیکونوگرافی و آیکونولوژی در دین پژوهی: آیکونولوژی یونس و ماهی. نقدنامه هنر. خانه هنرمندان ایران، (۱)، ۱۰۹-۱۲۳.
- نراقی، حسن. (۱۳۴۵). تاریخ اجتماعی کاشان. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
- یاور، حسین، رجیبی، زینب و قادری، فائزه. (۱۳۹۳). فرش ایران در دوره صفویه. تهران: سایه‌بان هنر.
- یساولی، جواد. (۱۳۷۰). قالی‌ها و قالیچه‌های ایران. تهران: نشر فرهنگسرا.
- Sakhai, E. (1953). *Persian rugs and carpet the fabric of life, Antique collectors club woodbridge, England.*

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

باغ‌شیخی، آرزو، کامرانی، بهنام، نیکویی، مجید و باغ‌شیخی، میلاد. (۱۳۹۹). مطالعه و شناختِ موردی جنبه‌های تصویرسازانهٔ فرش کاشان (دورهٔ صفوی و قاجار). مجلهٔ هنر و تمدن شرق، ۸ (۲۷)، ۵۲-۳۹.

DOI: 10.22034/jaco.2020.215342.1135

URL: http://www.jaco-sj.com/article_105124.html

